

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКИХ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У XVII – СЕР. XIX СТ.

Розглядаються особливості використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел у XVII – сер. XIX ст.

The peculiarities of using of the informative potential of the Ukrainian genealogical sources in the 17th – the middle of the 19th centuries are considered.

Серед інструментарію пізнання історії України окремо вирізняються джерела, що містять інформацію генеалогічного змісту, тобто відомості про походження окремих родів, сімей, осіб, їхні родинні зв'язки, а також соціальний статус та власність. До інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел почали звертатися у зв'язку з появою власності та розшаруванням суспільства на окремі стани, адже саме родовід обумовлював соціальний статус індивіда або роду, обсяг його юридичних прав у соціально-політичній сфері, а в економічній сфері він був головним юридичним інструментом в обґрунтуванні майнових прав (успадкування, привілеї).

На сучасному етапі використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел дає можливість пізнати минуле крізь призму генеалогії, тобто крізь призму життя окремих родів побачити особливості історичного процесу цілої нації, країни.

Тривалий час в українській історіографії інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання досліджувалися епізодично [1; 18; 19; 20; 21]. З середини 90-х років XX ст. спостерігається збільшення кількості праць, автори яких визначають їх потенціальні можливості у контексті подальшого використання як генеалогічного джерела [2; 3; 4]. Однак, недостатньо висвітленим в сучасній науці залишається питання використання інформаційного потенціалу українських генеалогічних джерел, відтак воно і стало предметом цієї розвідки.

У кожен епоху створювалися різноманітні генеалогічні джерела. Від появи перших писемних джерел і до кінця XVIII ст. спостерігаємо паралельні процеси накопичення генеалогічного знання та його узагальнення переважно з практичною метою. У подальші періоди генеалогічні джерела ставали підґрунтям для написання узагальнювальних праць.

Джерельна база українських генеалогічних досліджень почала формуватися ще в часи Київської Русі. Саме тоді були створені перші писемні джерела, у яких було занотовано інформацію генеалогічного характеру. Так, значний інтерес становлять літописи. Найважливішими серед них є Лаврентієвське та Іпатієвське літописні зведення, Новгородські, Псковські, Никонівський, Воскресенський, Никанорівський літописи, Тверський літописний збірник та ін. У цих джерелах знаходимо багато відомостей про народження, смерть, шлюби і діяльність князів правлячих династій, переважно Рюриковичів. Події, пов'язані з життям та діяльністю Гедиміновичів, знайшли відбиття в основному в групі так званих білорусько-литовських літописів, таких як Галицько-Волинський, Супральський, Слуцький, Віленський, Волинський та ін. літописи. У сучасній українській історіографії джерела та історичні праці цього періоду достатньо охарактеризовані дослідниками [3; 4; 5; 6].

Іншим унікальним і цінним джерелом, яке містить багато достовірної інформації стосовно князів та їх родин, є церковні синодики, або пом'яники, суботники, диптихи, куди записували імена померлих родичів для церковного поминання. Церковні синодики велися, переважно, у великих монастирях. Найбільш цікавими і

повними пом'яниками є Києво-Печерський, Любецький, Супральський, Дерманського монастиря, Дубнівської замкової церкви Воскресення та Миколая [3; 4; 7; 8; 9].

Уперше як джерело генеалогічної інформації ці пам'ятки використовували на початку XVII ст. У 1638 р. був виданий польською мовою у Києві трактат Афанасія Кальнофойського "Teraturgema або чуда Печерського монастиря", написаний на підставі літописів, Києво-Печерського пом'яника та документів сімейного архіву князів Святополк-Четвертинських.

Пізніше ігумен Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосій Софонович (1655-1672 рр.), використовуючи різні літописні джерела, написав "Хроніку з літописців стародавніх". Пам'ятка складається з трьох частин: "Кройніка о Русі" (починається від племінних князівств, доведена до кінця XIII ст. і обривається повідомленнями Галицько-Волинського літопису), "Кройніка о початку і назвіску Литви (починається від легендарних литовських князів і закінчується смертю князя Костянтина Івановича Острозького), "Кройніка о землі Польской" (від легендарного Леха до сер. XVII ст.). Ф. Софонович підкреслював, що великі литовські князі часто одружувалися з представницями українських князівських родів, а їхні нащадки були родоначальниками династій українських магнатів [10].

З кінця XVII ст. до інформаційного потенціалу літописів почали звертатися для розв'язання політичних проблем, зокрема для підтвердження наступності російськими царями Київської Русі. Саме для досягнення вищезазначеної мети і використовували літописи Інокентій Гізел ("Синопис или краткое собрание от различных летописцев" (1674 р.)) та Феофан Прокіпович ("Родословная роспись Великих Князей и Царей России" (1719 р.)). Ці дослідження на час їх створення були історіографічними працями. Але так як в цих працях згадуються князівські імена і навіть цілі фрагменти князівських генеалогій, то вже в ті часи їх використовували як джерела генеалогічної інформації з практичною та науковою метою. Таким чином, основи інформаційних знань про джерела та дослідницьку базу з генеалогії були закладені в XVII – поч. XVIII ст.

У цей же період відбувався процес нагромадження нового документального матеріалу, який пізніше був використаний у генеалогічних дослідженнях. Так, протягом другої половини XVI – поч. XVIII ст. починає формуватися нова соціальна верства – козацька старшина. В. Свербигуз вважає, що процес формування українського привілейованого стану тривав від сер. XV ст. до XVII ст. Початок йому було покладено привілеєм Казимира Ягелончика від 8 травня 1457 р., яким поширено шляхетські вольності на Литовське та Руське князівства. А в червні 1659 р. нобілітація гетьманського шляхетства короля Яна Казимира вже визнала конкретні привілеї для певних родин: Сулим, Зарудних та ін. [11]. Козацька старшина прагнула отримати більше привілеїв та маєтностей, які в подальшому надавалися гетьманською та царською владою шляхом отримання відповідних гетьманських та царських грамот на маєтності та привілеї. Г. Папакін вважає, що саме з цих жалова-

них грамот, датованих кінцем 1650-х–1660-ми рр., починаються всі фамільні архіви української еліти [12].

Як генеалогічні джерела ці документи були затребувані в другій половині XVIII ст., у зв'язку з інкорпорацією української шляхти до шляхти та російського дворянства. Тоді українська еліта повинна була довести своє шляхетне походження перед Герольдією російського Сенату чи австрійською Комісією Магнатів. З метою отримання дворянства (шляхетства) потрібно було довести давність свого привілейованого становища в Україні та права на володіння земельними угіддями разом з кріпосними селянами. Ці докази надходили до спеціальних комісій, створених для розбору прав на дворянство (шляхетство).

Доказами благородності слугували королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські та полковницькі універсали, купчі, грамоти про призначення на певну посаду, за яку дарували землі; законність народження всіх попередніх предків, формулярні (послужні) списки тих чи інших предків, метричні виписки, духовні заповіти (тестаменти, духовниці) тощо.

На підставі цих документів і складала свої родоводи козацька старшина. Одним з найдосвідченіших знавців української, російської і польської генеалогії, а також усіх тогочасних архівних зібрань був Г. А. Полетика. О. Лазаревський називав його одним з найголовніших "сочинителей" генеалогій [13]. Як свідчать матеріали зі збірки "Фамільні акти Полетик", що зберігається в ІР НБУВ, до нього зверталися за допомогою в складанні родоводів претенденти на дворянство. Так, зазначена збірка містить низку документів, що є чернетками "родоводів" Тимковських, Джур, Рухлядок, Варявок, Синиць, Малявок, Лавриків і так званих "Свідоцтв" 12 дійсних шляхтичів, які підтверджували дворянські права Матвеєвих, Шкляревичів, Пороховщиків та інших, складених Г. Полетикою [14].

Серед документів фамільного фонду Полетик також зберігається значна кількість листів до Г.А. Полетики від різних осіб з проханням укласти "родовід". Я.О. Гамалія, складаючи свій родовід, користувався рекомендаціями Г.А. Полетики і завжди був радий одержати "персональное о том наставление" [15].

З самого початку Герольдія, зайнявши позицію "критичного недовір'я" до доказів благородності, багатьом відмовила у визнанні їх дворянами. Це викликало хвилю протестів та невдоволення серед української шляхти. Така реакція, на думку З. Когута, була пов'язана з тим, що "окрім проблем економічного характеру, рух за визнання чинів підсилювався місцевим патріотизмом українського шляхетства. Цей патріотизм позначався на поглядах еліти на минуле, де концепції "нації", "вітчизни" й "шляхетства" перепліталися. На погляд еліти, вона представляла країну, і будь – який наступ на неї водночас був нападом на "націю" та "вітчизну". Політика Герольдмейстерської контори викликала таку гостру реакцію через те, що піддавала сумніву статус "героїчних" предків еліти та традицій їхньої "вітчизни" [16]. Доводячи право на дворянство, українська старшина відстоювала не лише свої привілеї, але й людські права, адже, бути чи не бути дворянином, за висловом Д. Міллера, "составляло для всякого вопрос не только тщеславия, но и первой жизненной важности". "В отрицании благородства малороссийских чинов, – зазначав Д. Міллер, – дворяне видели не только нарушение своих личных интересов, но и оскорбление памяти вождей "нации" и ни во что ставила их доблестные подвиги перед родиной и престолом" [17].

Довести протилежне взялася невелика група людей, які називали себе "патріотами рідного краю". Слід за-

значити, що всі лідери руху – Роман Маркович, Тимофій Калинський, Михайло Милорадович, Василь Полетика, Адриян Чапа, Василь Чарниш і Федір Туманський – уже були "безсумніними дворянами". Отже, вони відстоювали історичні права козацької старшини на привілеї не з матеріальних, а з моральних міркувань.

Вони збирали у родинних архівах грамоти польських королів, царські укази й земельні жалування, гетьманські універсали та інші документи, аби обґрунтувати права всієї козацької старшини на російське дворянство, посилаючись на їх шляхетські привілеї та старовинне походження. На підставі цих документів ними було написано низку праць про славетні діяння і високий статус своїх предків [18].

Історик українського дворянства Д. Міллер, описуючи методику їхніх досліджень, відзначав: "Они обращаются к памятникам малорусской старины, изучают летописи, Статут, конституции и гетманские статьи, роются в казенных и фамильных архивах, не только местных, но и столичных. Они разыскивают документы, касающиеся служебного положения и владельческих прав малороссийских старшин, классифицируют добытые сведения по отделам, сравнивают их между собой и таким образом делают выводы касательно прав и преимуществ, сопряженных с тем или другим старшинским чином. Результатом этих изучений явились "записки" и "мнения", имевшие целью доказать неоспоримость дворянских прав малороссийского шляхетства" [17, с. 13].

Теза про права козацької старшини на шляхетські привілеї сприяла появі праць, в яких розглядалася проблема походження старшинської еліти. Так, у 1838 р. О. М. Маркович написав "Историческую и статистическую записку о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии", в якій висловив думку, що доказами природних шляхетських прав малоросійського дворянства є польські акти на володіння маєтками [19]. Даючи характеристику джерельному забезпеченню цього твору, О. Лазаревський зазначив, що воно базується на "ретельному вивченні рукописного матеріалу, що зберігається у чернігівському дворянському архіві, та є й до нинішнього часу єдиною роботою з цього предмета, необхідною при вивченні складання у Малоросії дворянської верстви" [20].

Отже, у кін. XVIII – поч. XIX ст. метою генеалогічних досліджень було соціальне самоутвердження української еліти в Російській імперії. Цей етап студій характеризувався виявленням якомога більшої кількості документів для доказів стародавнього походження козацької старшини. Таким чином, ця обставина позитивно вплинула на формування документальної джерелознавчої бази генеалогічних досліджень. На той час такими доказами слугували документи, в яких фіксувалася інформація про маєтності та службу предків.

Практична робота спонукала до розширення джерельної бази генеалогічних досліджень, які, починаючи з середини XIX ст., проводяться переважно з науковою метою. Одними з перших почали використовувати з науковою метою інформаційний потенціал генеалогічних джерел М. Максимович та М. Маркевич. Так, спираючись на іменні розписи пом'яників Дерманського монастиря, Дубенської і деяких Київських церков, М. Максимович намагався довести, що князі Острозькі є "отросль князей Туровских и Пинских" [21]. У середині XIX ст. з'являються його статті та замітки, що ґрунтувалися на приватних документах і були власне хронікою його власної та інших старих полтавських родин [22]. Висвітлюючи генеалогію козацької старшини, він неодноразово звертається до книги реєстрів війська Запорізького, реєстрів, підписаних Б. Хмельницьким, давніх

літописів, літописів від Грабянки до Кониського, а також до праць польських істориків та генеалогів, гербівників Несецького та Папроцького [23]. Досліджуючи родовід гетьмана Сагайдачного, дослідник спирається на записки, "веденные с 1620 по 1671 год на польском языке дворянином Киевского воеводства Якимом Олизаровым сыном Ерlichem" [24].

Відомий український історик М.А. Маркевич також цікавився генеалогією козацько-старшинських родів. Успадкувавши родинний архів та бібліотеку, він поступово зосередив у своєму маєтку в с. Турівка під Прилуками рукописи та документи з фамільних зібрань Богдановичів, Горленків, Гудовичів, Кочубеїв, Миславських, Скоропадських, Розумовських, Рум'янцевих. Чимало історичних документів він придбав або вилучив із занедбаних архівів місцевих установ і монастирів Лівобережної України. Одним із тематичних розділів його колекції був "Історія українського шляхетства і духівництва". У своїй праці "История Малороссии" він неодноразово згадував козацькі літописи як джерело, з якого він черпав генеалогічні відомості про роди українських гетьманів – Б.Хмельницького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи [25]. У складі колекції документів О. Лазаревського знаходяться "Фамільні документи Марковичей" [26]. Цікавим з джерелознавчої точки зору є один із документів, в якому М.А. Маркевич подає коментарі до матеріалів, які були зібрані впродовж багатьох років різними представниками роду Марковичів і, вірогідно, слугували підставою для складання родової. Так, наприклад, коментуючи універсал гетьмана Скоропадського Івану Марковичу від 10 січня 1711 р., він на полях писав: "Иже будучи у нас в Глухове швагер (шурин) наш Иван Маркович сотник полковий "Прилуцкий" – подпись самого гетьмана. Из этого универсала видно, что Иван в 1711 был сотником, что он был родной брат Анастасии Марковны" [27]. Наводячи текст духовних заповітів, М. Маркевич поряд з текстом зазначав склад родини, про яку йшлося в тексті.

Таким чином, хоча М.Максимович і М.Маркевич не систематизували і не характеризували інформаційні можливості генеалогічних джерел, їх заслуга в тому, що вони були першими, хто вказав на джерела, які містять генеалогічну інформацію і використав їх з науковою метою.

Отже, від появи перших писемних джерел і до кінця XVIII ст. спостерігаємо паралельні процеси накопичення генеалогічного знання та його узагальнення переважно з практичною метою. У цей час генеалогічні джерела, зокрема такі, як літописи, пом'яники, використову-

вали переважно для підтвердження права власності, влади, соціального становища. З кінця XVII ст. до інформаційного потенціалу літописів почали звертатися також для розв'язання політичних проблем.

У XVIII ст. – поч. XIX ст. – генеалогічні дослідження проводилися переважно з утилітарною метою – для доказу шляхетського походження та для соціального самоутвердження української еліти в Російській імперії. Започатковано також наукові узагальнення генеалогічних джерел.

1. Лазаревский А. М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Чернигов: Губернская тип., 1868. – Вып. I. – 116 с.
2. Легун Ю.В. Генеалогия селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 516 с. 3. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с. 4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с. 5. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII. – К., 1993. – 167 с. 6. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – 362 с. 7. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2. – С. 198. 8. Поменник Софії Київської / Упорядн. та вступні статті Оксани Прокоп'юк. – К., 2004. – 264 с. 9. Барвінський Б. Пом'яники усопших // Стара Україна. – 1924. – № VI. – С. 88 – 89. 10. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 29. 11. Див.: Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 7 – 45. 12. Папакін Г. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII – XX ст. – К., 2005. – С. 22, 26; Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 11. – К., 2004. – С. 25. 13. Конотопец [Лазаревский А.] Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Т.ХЛ. – №3. – С.533. 14. ІР НБУВ. – Ф. 1, № 52884 – 53011. 15. Частная переписка Г.А. Полетики // Киевская старина. – 1895. – № 3. – С. 255 – 256. 16. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 77. 17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. Гл. IV: Преображение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Т. 57. – С. 10. 18. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики // КС. – 1893. – Т. 40. – Приложение. – С. 1 – 14; Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чельи (1809) // КС. – 1897. – Т. 57. – Приложение. – С. 23 – 39. 19. Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии // Черниговская памятка. Справочная книжка на 1894 – 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 63–64. 20. Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1894. – Т. 47. – С. 349 – 387. 21. Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой М. Максимовича. – К., 1866. – С. 4 – 6. 22. Максимович М.А. Бубновская сотня // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3-х т. – К., 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 747 – 834; Максимович М.А. Воспоминание о Тимковских // Памяти М.А. Максимовича. – К., 1898. – С. 37 – 55. 23. Максимович М.А. Родословные записки Киевлянина // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 208 – 282. 24. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 347. 25. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии: В 5 т. – М., 1842. – Т. 1. – С. 149-151; 98; 200; 287-288, 305; 355. 26. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707 – 53761. 27. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707, арк. 43в.

Надійшла до редколегії 25.09.10

О. Мостяєв, канд. філос. наук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОЛОНІАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розкриваються соціально-економічні особливості модернізації України у XVIII–XX ст. Показано колоніальний характер цього процесу.

The socio-economic specificities of modernization of Ukraine in the 18th – 20th centuries are described in the article. The colonial character of this process is shown.

У підсумку Хмельниччини (1648–57 рр.) в Україні з'явилося нове державне утворення – Гетьманщина. У її межах було започатковано місцеве самоврядування, подібне до тогочасних європейських, та здійснено інститування козацтва як провідного політичного стану. Народи старшини 1653–54 рр., особливо "збройна козацька угода, продикувана ситуацією" [22, с. 199] у Переяславі, призвели до реалізації спроби створити стану козацьку державу під протекторатом Московського царя. Однак, це призвело і до зміни геополітичного

статусу України. Лівобережжя стало частиною Московської держави, зберігаючи певний час автономію у вигляді Гетьманщини, Правобережжя ж залишилося частиною Польщі. Почав зміщуватися і центр геополітичного тяжіння українського соціуму – з європейського світу до Великої Росії, з Європи на Азію.

У радянські часи включення України до російської держави розглядалося як прогресивний крок, що сприяв звільненню українців від польського гноблення та модернізації українського соціуму – перетворенню його